

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ПРИСЛІВНО-КОРЕЛЯТИВНОГО ТИПУ З ЛОКАТИВНИМИ ПІДРЯДНИМИ ОДИНИЦЯМИ

Тетяна ОГАРЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті проаналізовано складнопідрядні речення прислівно-корелятивного типу з локативними фразовими номінаціями – блоками «корелят + підрядна частина» із значенням місця. Визначено коло корелятивних пар, які беруть участь у формуванні локативної семантики, здійснено поділ визначених конструкцій за значенням.

Ключові слова: займенниково-співвідносні речення, прислівно-корелятивний тип, фразова номінація, корелятивна пара, локативне значення.

Nominative-predicative units (phrase nominations) with locative meaning that serve as the elements of pronoun-correlative sentences are examined in the article. The circle of the correlative couples that take part in the formation of the relative semantics is defined, the division of defined constructions on the basis of external factors is made.

Key words: pronoun-correlative sentences, phrase nominations, correlative couples, locative meaning.

У сучасній українській мові активно функціонують складнопідрядні речення з підрядною частиною, що позначає місце дії. Кваліфікація складнопідрядних речень з просторовим значенням викликала суперечки між мовознавцями. Трактування таких структур як розчленованих чи нерозчленованих обґрунтовувалося різними дослідниками по-своєму.

У “Русской грамматике” конструкції із значенням місця розглядаються серед нерозчленованих [5: 531, 534, 536]. В окремий тип виділяє аналізовані речення Л.Ю. Максимов [3: 85], а автори посібника “Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання” зазначають, що “...доцільніше розглядати складнопідрядні речення місця серед нерозчленованих структур. Однак їх необхідно виділяти в окремий тип речень, оскільки вони дуже поширені в мові і виражають не менш важливу ознаку ситуації, ніж час” [6, 481]. І.Р. Вихованець у “Граматиці української мови” аналізує такі конструкції серед складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу симетричної структури (корелятивні пари *там – де, туди – куди, звідти – звідки, туди – де*) [1: 338].

Враховуючи, що “...складнопідрядні речення місця мають багато спільного з іншими реченнями, які пояснюють займенникові слова” [6: 480], у статті будемо дотримуватися погляду на них як на конструкції нерозчленованого типу.

Мета статті: розглянути структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень прислівно-корелятивного типу, у яких функціонують блоки «корелят+підрядна частина» з локативним значенням.

Завдання:

1. визначити коло корелятивних пар, які беруть участь у формуванні локативної семантики (місце дії, напрямок);
2. проаналізувати конструкції із значенням місця дії;
3. дослідити семантичні відтінки у позначенні місця дії через різні корелятивні пари;
4. з'ясувати структурні особливості блоків «корелят+підрядна частина» з локативним значенням.

З-поміж складних речень із просторовою семантикою можна виокремити невластиво-локативні та власно-локативні. Останні, у свою чергу, на формально-граматичному рівні поділяються на речення з корелятом, без корелята і з обставиною – прислівником. Для нас насамперед інтерес становлять структури прислівно-корелятивного типу зі співвідносним словом локативної семантики. Структурно і семантично вказівне слово у головній частині і підрядна частина становлять єдність, яку у роботі названо фразова номінація (далі – ФН).

Із погляду семантики займенникові слова-кореляти у головній частині можуть називати місце дії, напрямок до певного об'єкта, напрямок від об'єкта.

Для вираження того чи того значення залучаються різноманітні корелятивні пари. У таблиці 1 продемонстровано можливі варіанти поєднань прономінативних компонентів у головній частині та співвідносних слів у залежній.

Таблиця 1

Варіанти корелятивних пар з локативним значенням

Місце	Напрямок	
	від	до
скрізь-де	звідки-туди	туди-де
там-де	звідти-де	туди-звідки
тут-де	звідти-звідки	туди-куди
там-куди	відтіля-де	
тудою-де		
кудою-тудою		
куди-всюди		

Як зазначав В.М. Ожоган, “за семантико-синтаксичними відношеннями виокремлюються статичні, статично-динамічні, динамічні і динаміко-статичні корелятивні блоки” [4: 288] (див. табл. 2).

Таблиця 2

Корелятивні пари за семантико-синтаксичними відношеннями

Статичні	Статично-динамічні	Динамічно-статичні	Динамічні	
			одно-спрямовані	різно-спрямовані
там-де	там-куди там-звідки	туди-де звідти-де	туди-куди звідти-звідки	туди-звідки звідти-куди

Проаналізуємо детальніше одиниці із значенням місця дії.

Зрозуміло, що “...не поліпредикативність, а зовсім якісно нового рівня думка та нового типу семантико-граматичні відношення відрізняють докорінно будь-яке складне речення від простого” [2: 89]. У складнопідрядних конструкціях локативна синтаксема може виражатися словоформою або ж цілим блоком “корелят + підрядна частина”. Усе залежить від мети та обсягу інформації, яку необхідно передати. За умови, що слово не вміщає в собі всю семантику, яка потребується для точного розуміння висловлення, використовується більш складна одиниця називання – фразова номінація, що характеризується предикативністю і, водночас, номінативною функцією.

Типовим показником місця дії виступає корелятивна пара *там – де*. Речення з такими формальними засобами становлять кількісно найбільшу групу з усіх проаналізованих (≈80%). Наведемо декілька прикладів: *Там, де ще стіни стояли, вони ледве тримались, і крізь широкі шпари синіло небо* (М. Коцюбинський); *А море падає й гергоче, мій неосяжний синій край!.. І там, де піни білі клоччя, то гори, то безодні – враз* (В. Сосюра); *Буруни й буруни гуркочуть там, де влітку тихо мерехтіла Овідієва доріжка* (О. Гончар); *Там, де верби хляють віти, Там, де лози струнко гнуться, Там, на озері розкішнім, Хвиля срібная жила* (О. Олесь).

Набагато рідше використовуються інші корелятивні пари, зазначені у табл. 1, як-от:

– *там – куди*: своєрідне зазначення місця дії через напрямок, у якому ця дія відбувалася: *Прийняли мене там, куди я вирішив удатись, дуже добре. Раді були свіжій людині* (Д. Бузько); *Козак, як голуб: куди не прилетить, там і пристане* (УНПП);

– *куди – всюди*: узагальнення місця дії (у часовому плані дія підрядної частини передуює дії у головній): *– А вже сей Колісник. Куди не ткнися, всюди він устряє і завжди його верх і затичка* (П. Мирний); *Уранці йде Олеся дружок збирати. Куди не вступить, усюди одмовляють, інші аж плачуть...* (Марко Вовчок).

– *скрізь – де*: сема тотальності, пов'язана із словом *скрізь*, накладається на значення усієї ФН: *– ...Ферми одна на одну схожі... Глухо, пусто, і собака не гавкне... Тільки по колях і орієнтувався. – По колях? – Атож. Води в них повно поналивало: блищать, світяться скрізь, де ми проїхали* (О. Гончар).

– *тудою – кудою*; *тудою – де*; *тудою – звідки*: розмовний варіант, що вживається із значенням “яким шляхом; через яке місце”: *Мурашкова пішла садком. Селаброс пішов слідком за нею. Кудою шла вона, тудою йшов і він* (І. Нечуй-Левицький); [Мати:] – *Шлях той? Ох, моє голуб'ятко, сей шлях проводить тудою, де я зроду-віку не бувала* (Марко Вовчок).

Найчисельнішу групу, як було зазначено вище, становлять синтаксичні конструкції з корелятивною парою *там – де*. Прислівник *там*, виступаючи антонімічним до *тут*, спеціалізується на вираженні віддаленого поняття (*тут* – позначає наближений об'єкт). Однак у межах локативної ФН цей прономінатив набуває іншої семантики – він допомагає позначити певне статичне поняття, тобто місце взагалі, узагальнене, а не його наближений чи віддалений варіант. Окрім того, вживання у функції корелята прислівника *там* зумовлене тим, що він здійснює вказівку на місце через підрядну частину, де локативна характеристика названа конкретно, точно. *Там є сигналом того місця, яке буде розшифроване у традиційно виокремлюваній підрядній частині, наприклад: Там, де лиш кози тонку між коріннями скубли травичку, нині лежать, розіславшись, незграбні і ситі тюлені* (М. Зеров); *Сонце било в мокру землю, і там, де почетилися краплі дощу, – вони блискали іскрами, немов промені сонця прохромали землю* (Ю. Яновський).

Поряд із синтаксичними одиницями, у яких функціонують локативні фразові номінації, в українській мові використовуються речення, у яких прислівник-обставина *там* розкриває своє значення через іншу, уточнювальну обставину, як-от: *Там, на заході, хмарні овали, небокрай помарнів і поблід. Ти нічого мені не сказала, тільки довго дивилась услід* (В. Сосюра); *Там, за порогами, в степах, де землі щедрі та розлогі, сидять лелеки на стовпах і ріллі дихають вологі...* (Ліна Костенко). Аналогічно вживається і прономінатив *тут*: *Десь у гірських глибинах глухо вигримував бій, а тут, біля Сагайди, було затишно і спокійно* (О. Гончар); *З-над річки лине пісня голосна, А тут, біля гостинної веранди, Іде безкровна, лагідна війна Червоної та білої троянди* (М. Рильський). Однак часто уточнювальний член-обставина не може вмістити всю необхідну для даного випадку інформацію. За таких умов залучаються інші одиниці. Це може бути просте речення, яке розкриває поняття *там*: *Замовте словечко у сенаті. Там шанують вас* (П. Наніів); *На знайому стежку до тину я не гляну тепер і на мить... Там під вітром печальна шипшина про минуле на сонці шумить* (В. Сосюра). Але частіше у таких ситуаціях локативна характеристика, обтяжена іншими додатковими відомостями, має вигляд фразової номінації, яка дозволяє повно, поширено і водночас точно назвати місце дії.

Корелятивна пара *там – де* у межах локативної ФН може функціонувати контактної і дистантно. У більшості випадків (≈73%) зафіксовано контактне розташування, яке сприяє здійсненню вказівки на місце дії без додаткових семантичних нашарувань; місце сприймається як щось статичне: *Там, де з годину тому дрімав степ, зашумів зеленим листом молодий парк* (П. Наніїв); *[Вчителька:] – ...Росте там, де не росло, родить там, де не родило – хіба ж це не варто вивчення і захоплення?* (О. Гончар). У випадку, коли корелят і співвідносне слово розміщені на відстані, локативні ФН обтяжені другорядними відтінками, переважно умови (зрідка переплітаються семантики умови, причини і наслідку). Така тенденція характерна для синтаксичних конструкцій у творах УНТ (зокрема, прислів'їв, приказок), наприклад: *Де кінь покачається, там хоч шерсть та зостанеться* (УНПП) – *шерсть зостанеться, бо кінь покачається* (причина); *Де треба руки грить, там треба і огню* (УНПП) – *треба вогню, щоб грить руки* (мета); *Де піп стане, там трава в'яне* (УНПП) – *піп стане, тому трава в'яне* (наслідок); *якщо піп стане, то трава в'яне* (умова); *трава в'яне, бо піп стане* (причина). Інколи й за умови дистантного розташування місце може називатися без додаткових семантичних ускладнень, як-от: *Так вії же, вітре кучерявий, щоб молодів тобою я, щоб стигли зорі, мліли трави. Де гнуться верби понад ставом, там пройде дівчина моя* (В. Сосюра).

Характеризуючи локативні ФН з формального боку, слід відмітити, що підрядна частина в рамках таких ФН майже завжди містить компоненти, які семантично й структурно її ускладнюють. Це другорядні, однорідні, відокремлені члени речення. Завдяки цьому ФН із значенням місця вигідно різниться від слова як показника локальності, оскільки характеризується більшою інформативністю. Наведемо декілька прикладів:

– з однорідними членами: *Це буде, друзі, буде, любі! Там, де шумить, цвіте Донбас, де мій завод високотрубний...* (В. Сосюра); *Товариші! Спасибі вам за гарне ваше слово, що пролунало саме там, де розцвіли чудово і геній Пушкіна ясний, і спів Чайковського живий!* (М. Рильський);

– з другорядними членами: *Там, де соша привітно лине в село долиною з гори, звучить із вікон піаніно, і у садку за синім тином веселий гомін дітвори* (В. Сосюра);

– з відокремленими членами: *Час від часу підводячи голову, Ганна Остапівна бачить маленьких трударів, їхні смаглюваті, в самих трусах і майках постаті, що позгинались над роботою, – тільки сапки мелькають в руках, і земля аж куриться там, де вони йдуть, заштриховуючи сапками ще одне поле* (О. Гончар); *Навіть іноземні делегації приїздять на мамину ділянку приглядатись, як це воно в неї виходить, що там, де, крім молочаю, ніщо не росло, де тільки іржаві снаряди та міни валялись поміж розпечених кучугур, тепер рядками зеленіють, викидають листя виногради найкультурніших сортів* (О. Гончар).

Нерідко до складу локативної ФН входить декілька підрядних частин із сполучним словом *де*. Оскільки місце можна позначити по-різному (наприклад, беручи за орієнтир певний географічний об'єкт: будівлі; дороги тощо; звертаючись до певних відчуттів: зорових, слухових; спогадів та ін), то автори творів, особливо поетичних, широко використовують супідрядність, щоб точніше, яскравіше зобразити місце події і цим вплинути на читача. Тому виникає цілий ряд підрядних частин у межах локативної ФН, кожна з яких уточнює, підкреслює, доповнює значення попередньої і створює цілісний, повний локативний образ. Наприклад: *Там, де недавно ще тишала на сонці буйна рослинність, де кипіло життя та радість, там буде гола, дика пустеля без тіні, без билінки...* (М. Коцюбинський); *Її [дівчину] на греблі я зустріну. Яка ж то буде зустріч ця? ...Це буде там, де залізниця біжить, дзвенить кругом села, де в вечорах завод іскриться, де рідні і трава, і птиці, де наша юність протекла* (В. Сосюра).

Частина синтаксичних одиниць, до складу яких входить ФН із значенням місця, будується за принципом віддзеркалення і завдяки антонімічному лексичному наповненню витворює стилістичний паралелізм (така риса властива реченням-прислів'ям, приказкам), як-от: *Де м'яко стелять, там твердо спать* (УНПП); *Де умному горе, там дурню сміх* (УНПП).

З погляду семантики локативні ФН можуть позначати конкретне географічне місце або ж давати узагальнену, часто невизначену адвербіальну характеристику. Таких випадків більше,

що пов'язано, очевидно, з тим, що реальне, конкретне географічне поняття можна назвати однією лексемою, наприклад: *Це було в Лондоні (власна геогр. назва); Ми зустрілися в саду (загальна назва)*. Якщо ж місце події сприймається не на рівні ландшафту, а створюється через відчуття, образи пам'яті, через певні асоціації, то вживається фразова номінація.

Завдяки використанню ФН можливо через формальні показники місця *там* – де позначити не географічний, а чуттєвий простір. Порівняйте:

- ФН із просторовим значенням: *“Гаразд, я принесу”, – мовила Прися, статечно вийшла за ворота і лише там, де її не бачили гості, припустила щодо духу (Ю. Яновський) – тобто “за ворітьми”;* *Там червоні вагони, де по рейках я йшов, і летять ешелони на пожеари, на кров...* (В. Сосюра);

- ФН називають не географічний простір: *І загуде зима холодними крилами у мрій моїх садах, оголених, пустих, печальних, як і я, завіяних снігами, там, де сіяв твій зір і де звучав твій сміх (В. Сосюра); ... Та сором сліз, що ллються від безсилля. ... Доволі вже їм литись, – Що сльози там, де навіть крові мало?! (Леся Українка).*

Якщо з'являється необхідність найточніше позначити місце дії, то, поряд зі ФН, залучаються інші додаткові засоби, зокрема, обставини, виражені прислівниками чи сполукою прийменника з іменником. Вони можуть посідати препозицію – вживатися перед локативною ФН, яка, по суті, виконує в цьому випадку функцію відокремленої уточнювальної обставини. Наприклад: *Вона їм в ноги: “Пани мої, лебедоньки, згляньтесь на мене, бідну, одріжте ближче, там, де пшениця родить”, – а вони регочуть (М. Коцюбинський); Сидять хлопці тепер з ним на лавці серед розімлілих тамарисків та булки гризуть. Дядько Іван розповідає, що сім'я його зараз на лимані, там, де інспекторський пост (О. Гончар); Мінометники били на крайньому заряді, і влучити в бронетранспортер було важко. Однак кілька мін лягло за машинами, там, де брели десантники, і коли дим розвіявся, Черниш побачив, як німці збирались по кілька чоловік у гурт, напевне, біля вбитого або пораненого (О. Гончар).* Обставина, виражена прийменниково-іменниковою сполукою (частіше) або прислівником (рідше), може стояти безпосередньо за корелятом; у таких ситуаціях традиційно виокремлювана підрядна частина, відриваючись від прономінативного слова, поряд з адвербіальним значенням місця набуває паралельної атрибутивної семантики, оскільки опосередковано характеризує вже й іменник у складі прийменниково-іменникової конструкції, напр.: *Таких, як він, у нас багато, тому й безсмертний рідний край. Там, на полях, де стонуть гони і не втихає смертний біій, ідуть Михайлів мільони, – ти будеш вільним, краю мій (В. Сосюра); Тихо падав вогуватий, синюватий пізній сніг, як і там десь, біля хати, де в життя мій шлях проліг (М. Рильський).*

Заміна локативної ФН обставиною-лексемою (прислівником, дієприслівником, прийменниково-іменниковою конструкцією та ін.) вкрай ускладнена у зв'язку з обмеженими можливостями одного (чи навіть декількох) слова умістити всю семантику ФН із значенням місця. При трансформації речень із ФН втрачається (більшою чи меншою мірою) не тільки зміст, але й динамізм синтаксичної конструкції, її емоційність, яскравість. Порівняймо: *Вкрай здивувався полковник, коли побачив, що там, де колись височів над площею грізний восьмибаштовий замок Бастилії, мертво лежали руїни, з яких де-не-де струмився димок (П. Наніїв) – Вкрай здивувався полковник, коли побачив, що на місці грізного восьмибаштового замка Бастилії мертво лежали руїни, з яких де-не-де струмився димок.*

Локативні ФН, не ускладнені додатковими елементами, структурно досить легко перетворюються на звичайні обставини-лексеми, однак семантично вони набувають певного відтінку офіційності, сухості, що дисонує із рештою лексичного наповнення речення. Спостерігаймо: *Поспіває хлопських пісень, шматків нажебрає та й зникає геть, а через день чи два там, де він співав, з'являються напасники (П. Наніїв) – Поспіває хлопських пісень, шматків нажебрає та й зникає геть, а через день чи два на місці його співу з'являються напасники; Мабуть, одразу помітили, в якому стані перебуває дівчина: до шаріння розхвилювана чимось, очі горять, іще вона там, де щойно була (О. Гончар) – Мабуть, одразу помітили, в якому стані перебуває ця дівчина: до шаріння розхвилювана чимось, очі горять, іще вона на місці попереднього перебування.*

Отже, проаналізувавши окремі структурні та семантичні особливості локативних ФН, можна дійти висновку про доцільне та ефективне використання такої одиниці. Не останнім доказом цього можна вважати використання ФН у номінативно-евфемістичній функції. Досить часто автори хочуть не прямо, а опосередковано позначити місце дії, тим самим створюючи цілісний образ: *Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок* (М. Стельмах) – тобто “на горизонті”; *Страшенної сили чоловік, дарма, що віку пенсійного. Не пробуй і вирватись, коли він схопить тебе та, як обценьками, стисне там, де пульси б'ють* (О. Гончар) – у значенні “на руці, шиї”. Крім того, використання локативної ФН замість слова-адвербіата нерідко зумовлене небажанням автора (з певних моральних, етичних причин) прямо назвати необхідне місце. Наприклад: *І от він там, де ниють кулі у перехресному рою, де з автоматами “зозулі” сидять на соснах у гаю* (В. Сосюра) – тобто “на війні”.

Таким чином, локативні фразові номінації активно функціонують у сучасній українській мові. Виступаючи інформативно і стилістично багатшим номінативним засобом, ніж синтаксема-лексема, вони дають змогу точно, повно, емоційно позначити не лише географічний простір, але й чуттєвий.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р.Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 367 с.
2. Каранська М. У. Типи складних речень за семантико-граматичними відношеннями / М.У.Каранська // Українське мовознавство. – 1983. – № 11. – С. 85 – 93.
3. Крючков С.С. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения / С.С. Крючков, Л.Ю.Максимов. – М.: Просвещение, 1977. – 191 с.
4. Ожоган В. М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови: дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01 / Василь Михайлович Ожоган. – К., 1998. – 388 с.
5. Русская грамматика. – М.: Наука, 1982. – Т.П. Синтаксис. – 709 с.
6. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І.Слинко, Н. В.Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
7. Федорова М. В. О типах номинации в русском языке / М.В.Федорова // Вопросы языкознания. – 1979. – №3. – С. 132 – 137.
8. Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові / К.Ф.Шульжук. – К.: Рад. школа, 1989. – 134 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Огаренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: синтаксис української мови, структурно-семантичний, формально-граматичний аспекти вивчення синтаксичних одиниць, функціонування синтаксичних одиниць у творах українських письменників.